

ШЛЯХИ ЗАСВОЄННЯ АКЦЕНТУАЦІЙНИХ НОРМ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті йдеться про шляхи засвоєння правильного наголосу українських слів та акцентуаційні норми як складник культури мови.

Ключові слова: культура мови, акцентуаційні норми, наголос, словорозрізнявальний наголос, акцентні дублети.

В статье речь идет о путях усвоения правильного ударения в украинских словах и акцентуационных нормах как составляющей культуры речи.

Ключевые слова: культура речи, акцентуационные нормы, смысловоразличительное ударение, акцентные дублеты.

The article deals with the ways of learning of the correct stress of Ukrainian words and accentual norms as the component of the language culture.

Keywords: culture of speech, accentual norms, word-distinctive stress, accentual doublets.

Культура мови кожної людини формується ще з дитинства. Найважливішу роль у цьому відіграє школа, бо саме тут закладаються основи тих знань, які сприяють підвищенню культури усної та писемної мови. Одним із важливих складників високої мовної культури є правильне наголошування слів та їхніх форм. Акцентуаційні норми української мови постійно перебувають у полі зору фахівців із питань ортології, зокрема С. І. Головащука, О. Д. Пономаріва, О. А. Сербенської та ін.

Для школярів акцентуаційним зразком є мова вчителів, тому надзвичайно важливо, щоб викладачі не лише мови та літератури, а й інших предметів дотримувалися норм наголошення. Безперечно, вчителі-філологи найбільшою мірою сприяють закріпленню нормативного наголошування серед широкого загалу учнів. Щоб слугувати зразком для інших, учителі самі повинні мати високий ступінь мовної компетентності в наголошуванні слів.

Під час навчання у виші майбутні вчителі-мовники засвоюють теоретичні відомості про наголос української мови, а також практично закріплюють акцентуаційні норми. На жаль, програмою курсу сучасної української мови не передбачено системного вивчення норм наголошення. У запропонованій статті викладемо

своє бачення того, якими шляхами можна досягти серед студентів закріплення нормативного наголошування, без якого неможлива культура мови.

В українській мові, як відомо, є кілька типів наголосу: словесний, логічний, емфатичний, фразовий. Словесний наголос полягає у виділенні одного складу в слові з допомогою артикуляційних засобів, властивих мові. Дослідження словесного наголосу ведеться в кількох напрямках, з-посеред яких: 1) вивчення процесу становлення українського наголосу в зв'язку з історичним розвитком мови; 2) характеристика системи українського акцентування, аналіз закономірностей наголошування різних частин мови; 3) експериментальне дослідження словесного наголосу; 4) висвітлення деяких питань діалектного наголосу та ін. [1, с. 5–6].

Важливими є також функційно-практичні характеристики наголосу, що беруть участь у розрізненні лексичних або граматичних значень слова, у виразності та нормативності наголошення [5, с. 45]. У зв'язку з цим пропонують виділяти такі групи наголошення слів: словорозрізнювальний наголос; нормативне наголошення різних наголосових типів різних частин мови; форморозрізнювальний наголос; подвійний (варіантний) наголос; діалектний наголос; інтерферентний наголос; складні випадки наголошення в запозичених словах.

Роботу над опануванням правильного наголосу потрібно здійснювати поетапно. Під час вивчення омонімів звертаємо увагу на значну кількість слів, які в лексикології називають омографами – словами, що однаково пишуться, але мають різний наголос. Отже, у таких словах наголос розрізняє лексичні значення слів, тобто виконує словорозрізнювальну функцію.

Акцентуація виступає засобом семантичної диференціації в різних частинах мови. В і м е н н и к а х наголос служить засобом розрізнення їхніх значень як у питомих словах, так і в запозичених. Значну частину серед них становлять іменники чоловічого роду, зокрема:

– нульсуфіксальні похідні, утворені від префіксальних дієслів, наприклад: *за́клад* (установа) – *закла́д* (парі), *за́мір* (задум; намір тощо) – *замі́р* (замірювання), *за́пал* (пристрасність, азарт) – *запа́л* (запальник, хвороба тварин), *за́хват* (захоплення) – *захва́т* (ширина робочого ходу машини), *перéїзд* (місце переправи) – *переї́зд* (зміна місця мешкання або перебування);

– іменники з суфіксами *-ник*, *-ок*, *-ач*, *-ець*, наприклад: *зимівник* (полярник) – *зимівнік* (приміщення-темник), *недо́носок* (старий одяг чи взуття) – *недонóсок* (передчасно народжена дитина), *підсумок* (результат) – *підсу́мок* (сумка для патронів), *пу́гач* (птах) – *пугáч* (іграшковий пістолет), *ячмі́нець* (злак) – *ячмінéць* (хвороба);

– іменники, з яких один український, а другий – іншомовного походження, наприклад: *замóк* (пристрій для замикання) – *за́мок* (фортеця); *колоді́й* (великий ніж) – *коло́дій* (хімічна сполука); *ко́лос* (колосок) – *колóс* (велетень). Іншомовні слова зберігають наголос мови-першоджерела: *за́мок* – запозичення з польської, має наголос на передостанньому складі; *коло́дій* і *колóс* – зберігають акцентування грецької мови;

– запозичені іменники з однієї або двох мов, наприклад: з грецької *і́рис* (рослина; райдужна оболонка ока) й *і́ріс* (сорт цукерок); *о́рган* (частина організму) й *орга́н* (музичний інструмент); *ха́ос* (у міфології) і *хао́с* (безладдя); з французької *ра́порт* (донесення) і *рапо́рт* (повторювана частина малюнка на тканині). Різну акцентуацію в цих словах пояснюють тим, що в одному випадку зберігається наголос мови-першоджерела, а в іншому – наголос мови-посередниці [1, с. 59]; *а́тлас* (зібрання географічних карт) з грецької – *атла́с* (тканина) з арабської; обидва мають наголос мови-джерела;

– іменники, у яких наголос має розрізнувальне значення лише в називному відмінку однини: *о́бід* (обвід у колесі) – *обі́д* (приймання їжі); *но́діл* (поділити, поділяти) і *поді́л* (пелена; низина; оболонь). Відмінкову парадигму ці слова мають різну, пор.: *о́бід*, *о́бода*, *о́бодом* і т. д. – *обі́д*, *обі́ду*, *обі́дом* і т. д.; *но́діл*, *но́ділу*, *но́ділом* і т. д. – *поді́л*, *подо́лу*, *подо́лом* і т. д.

Розрізнення семантики слів за допомогою наголосу спостерігаємо також в іменниках жіночого роду переважно першої відміни, наприклад: *ба́тьківщина* (мала вітчизна; спадщина від батьків) – *батьківщи́на* (вітчизна); *бідно́та* (бідні люди) – *біднотá* (бідність), *білі́зна* (вироби з тканини) – *білизна́* (білість); *ведме́жина* (м'ясо ведмедя) – *ведмежси́на* (чагарник або напівчагарник родини трояндових), *ві́года* (користь) – *вигóда* (зручність), *дере́віна* (одне дерево) – *деревина́* (матеріал); *мали́нівка* (пташка) – *малині́вка* (наливка); *му́ка* (страждання) – *мука́* (борошно).

До різних акцентних типів належать іменники жіночого роду, з яких один український, а другий – іншомовного походження, наприклад: *лупа́* (на шкірі голови) – *лу́па* (збільшувальне скло) з французької; *пора́* (час, період) – *по́ра* (отвір, шпара) з грецької.

Слова-омографи *му́зика* (вид мистецтва) і *музі́ка* (музикант) обидва латинського походження, *бро́ня* (закріплення; документ про закріплення) і *броня́* (захисна обшивка) з давньоверхньонімецької. У цих парах слів перший наголос (*му́зика*, *бро́ня*) відповідає акцентуації мови-джерела [1, с. 62–63], а другий – результат впливу мов-посередниць.

Зрідка словорозрізнювальну роль виконує наголос в іменниках третьої відміни, наприклад: *відо́мість* (список, документ) – *відо́мість* (знання, повідомлення).

Наголос виступає розрізнявачем значення іменників середнього роду в таких випадках: *о́чко* (зменш. від *око*; *вічко*) – *очко́* (у спорті); *пра́вило* (положення, принцип) – *прави́ло* (прилад, стерно); *видáння* (поліграфічне) – *виданн́я* (на виданні) (про дівчат; процес), *віко́нання* (з указівкою на закінченість дії) – *виконáння* (з указівкою на незакінченість дії), *об'є́днання* (організація, товариство) – *об'єднáння* (дія); *обла́днання* (сукупність механізмів, приладів, пристроїв) – *обладнáння* (дія); *ва́рення* (процес) – *варéння* (продукт); *ко́пчення* (дія) – *копчéння* (продукти); *заня́ття* (навчання, праця) – *заняття́* (справа).

В іменниках середнього роду іншомовного походження словорозрізнювальну роль наголос виконує лише в парі слів *ро́ндо* (музичний жанр) – *рондо́* (віршова форма, жанр, перо).

Семантична диференціація п р и к м е т н и к і в за допомогою наголосу здійснюється в похідних утвореннях:

– з суфіксом **-н-**, наприклад: *а́дресний* (від *а́дрес*) – *адрéсний* (від *адрéса*); *запа́льний* (у техніці) – *запальний* (гарячий; пов'язаний із хворобою); *пересі́чний* (посередній; звичайний) – *пересічний* (який пересікається), *рефлéкторний* (від *рефлектор*) – *рефлекто́рний* (від *рефлекс*); *харáктерний* (з характером) – *характе́рний* (властивий);

– з суфіксом **-ов-**, наприклад: *вершкóвий* (пов'язаний з мірою довжини) і *вершкові́й* (виготовлений з вершків; вершинний); *за́мковий* (від *за́мок*) – *замкові́й* (від *замо́к*);

– з суфіксом **-ськ-**, наприклад: *господарський* (необхідний для господарства) і *господарський* (власницький), *лікарський* (від лікар) і *лікарський* (від ліки); *консерваторський* (від консерватор) – *консерваторський* (від консерваторія); *магістерський* (пов'язаний з керівником рицарського ордену) і *магістерський* (пов'язаний з особою, яка має учений ступінь);

– з суфіксом **-ян-**, наприклад: *вітряний* (характерний вітром; легковажний) – *вітряний* (який діє силою вітру); *соляний* (соляна кислота) і *соляний* (від сіль).

Значення окремих д і є с л і в української мови також може розмежовуватися за допомогою наголосу. Така диференціація виявляється в дієсловах як недоконаного, так і доконаного виду.

Розрізнення значення в дієсловах недоконаного виду здійснюється тим, що одні дієслова мають кореневий наголос, а інші – суфіксальний, наприклад: *зорювати* (орати) – *зорювати* (ночувати просто неба), *пробувати* (випробувати, робити спробу) – *пробувати* (перебувати); *вищати* (стати вищим) – *вищати* (верещати, скавучати); *лупати* (кліпати) – *лупати* (колоти, відколювати); *значити* (означати) – *значити* (мітити); *твердити* (запевняти) – *твердити* (повторювати); *жмуритися* (мружитися) – *жмуритися* (грати в піжмурки); *чадіти* (отруюватися чадом) – *чадіти* (випускати чад).

У дієсловах доконаного виду словорозрізнявальну функцію наголос виконує переважно в префіксальних утвореннях, наприклад: *засіяти* (посіяти) – *засіяти* (засяяти); *згодитися* (дати згоду) – *згодитися* (стати придатним); *доглядіти* (доглянути) – *доглядіти* (додивитися до кінця); *посвятатися* (посвятати за себе) – *посвятатися* (стати сватами, заприятелювати); *прострочити* (пропустити визначений час) – *прострочити* (прошити; простріляти з автоматичної зброї); *рухнути* (упасти) – *рухнути* (посунути) та ін.

Зрідка за допомогою наголосу розрізняють значення п р и с л і в н и к і в, наприклад: *якось* (невідомо як, як-небудь) – *якось* (одного разу); *ніде* (немає де) – *ніде* (немає в жодному місці); *нікуди* (немає куди) – *нікуди* (у жодне місце); *шкода* (жаль) – *шкода* (даремно).

Виробленню мовної компетенції у наголошуванні слів сприяє вивчення омоформ, тобто семантично різних слів, які мають тотожне фонемне (графемне) вираження в певних формах, при

цьому їхні значення розрізняються наголосом. Семантико-граматична диференціація за допомогою наголосу простежується як у межах однієї частини мови, так і в омонімічних словоформах, що належать до неоднакових морфологічних класів.

В іменниках-омоформах за допомогою наголосу розрізняють семантику і граматичні категорії роду, числа та відмінка. Наприклад: у парах слів *ба́ли* (оцінка, одиниця виміру) – *ба́лі* (банкет), *скла́ди* (місце для зберігання чого-небудь) – *скла́ді* (частина слова) наголос диференціює семантику і граматичну форму множини; пари слів *а́дреса* (від *адрес* – письмове привітання) – *адре́са* (зазначення місця мешкання або перебування), *змі́я* (від *змій*) – *змія́* (плазун) різняться лексичним значенням і граматичними формами родового відмінка іменника чоловічого роду та називного відмінка іменника жіночого роду.

Іменники як у називному, так і в непрямих відмінках можуть збігатися фонемним складом з певними відмінковими формами прикметників, розрізняючись семантикою. Наприклад, наголос диференціює слова в Н. в. жіночого роду *гові́рка* (іменник) і *гові́рка* (прикметник), *дорóга* (іменник) і *дорога́* (прикметник); у Н. в. іменники середнього роду і присвійні прикметники жіночого роду: *собача́* і *соба́ча* (від *собачий*); у Д. в. однини іменників чоловічого роду і Н. в. множини прикметників: *ма́рмурові* (від *мармур*) і *мармуро́ві* (від *мармуровий*); у субстантивованих прикметниках і прикметниках чоловічого роду: *розсі́льний* (кур'єр) і *розси́льний* (який служить для запису того, що розсилається) та ін.

Омонімічні граматичні форми, у розрізненні яких наголос виконує семантико-граматичну функцію, поширені також серед іменників і дієслів. Наприклад: *зро́сту* (Р. в. іменника зріст) і *зросту́* (1 особа дієслова зрости); *багатію́* (Д. в. іменника багатій) і *багатію́* (1 особа дієслова багатіти); *підмети* (Н. в. множини від підмет) і *підмети́* (2 особа наказового способу від підмести); *прійми* (іменник) і *прійми́* (2 особа наказового способу від прийняти).

Зрідка за допомогою наголосу розрізняють іменники й прислівники, наприклад: іменник *набі́р* (сукупність предметів) – прислівник *на́бір* (у борг), *теплó* і *те́пло*.

Для засвоєння цього лексичного матеріалу можна використати різні види практичних завдань: виписати зі словника наголосів

слова, семантика яких залежить від наголосу; з'ясувати значення омографів та омоформ із відмінним наголошуванням; скласти з цими словами речення; виконати вправи в тестовій формі.

Вивчаючи курс морфології, студенти опановують нормативне наголошення різних акцентних груп у складі частин мови, а також з'ясовують роль наголосу в розрізненні граматичних форм слова. Труднощі, яких студенти нерідко зазнають у наголошенні відмінкових форм іменників, пояснюються впливом російської мови чи діалектного мовлення. Як уникнути інтерферентного наголосу, пояснюємо на прикладі окремих слів. Скажімо, у деяких словниках української мови форму множини іменника *свято* подають з двома наголосами: *свѣта* і *святá* [4, с. 519]. Однак акцентну дублетність у цьому випадку не можна виправдати. Наголошення *свѣта* (Р. в. однини) і *святá* (Н. в. множини) чітко виокремлює відмінкові форми однини і множини, через те таке наголошення, що диференціює відмінкові форми того самого слова, є закономірним, а отже, основним. Ним і потрібно послуговуватися в мовленні [2, с. 119].

Відмінкові форми множини слова *гість* також наводять із паралельним наголошенням – на корені й на закінченні [3, т. 1, с. 315]. Наголос на закінченнях у родовому, давальному, знахідному, орудному й місцевому відмінках постав під впливом російської мови [2, с. 49]. Потрібно вживати відмінкових форм множини іменника *гість* з наголосом на першому складі: *гóсти* (Н. в.), *гóстей* (Р. в.), *гóстям* (Д. в.), *гóстей* (Зн. в.), *гóстями* (Ор. в.), (у) *гóстях* (М. в.), *гóсті* (Кл. в.).

Ці й подібні коментарі щодо акцентуації відмінкових форм іменників сприяють закріпленню норм наголошення, які в цілому підвищують культуру мови студентів – майбутніх учителів-словесників.

Вивчаючи зв'язки числівників з іменниками, особливу увагу звертаємо на наголошування іменників у сполученні з числівниками *два*, *три*, *чотири*. Тут слід послуговуватися такими правилами: 1) іменники, які в множині змінюють наголос, у сполученні з числівниками *два* (*дві*), *три*, *чотири* зберігають наголос однини: *óзеро* – *озéра*, але *два* (*три*, *чотири*) *óзера*; *дéрево* – *дерéва*, але *два* (*три*, *чотири*) *дéрева*; *жiнка* – *жiнкі*, але *дві* (*три*, *чотири*)

жінки; óстрів – острові, але два (три, чотири) óстрови; 2) од-носкладові іменники, сполучаючись із числівниками два, три, чотири, зберігають місце наголосу початкової форми два гóли, чотири склáди, три шля́хи, два да́хи [5, с. 48]. Пам'ятаючи ці правила, мовці у назві вірша Дмитра Павличка «Два кольори» не робитимуть помилки, вимовляючи іменник із наголосом на останньому складі, адже це не відповідає акцентуаційним нормам.

Завершальним етапом у вивченні студентами літературного наголосу є навчальна дисципліна «Стилістика і культура української мови». У цьому курсі звертаємося до найважчих випадків наголошення слів, зокрема до слів, які в українській мові наголошуються інакше, ніж відповідні російські; до іншомовних слів, у наголошенні яких часто припускаються помилок; до термінологічної лексики, пов'язаної з фахом учителя-філолога.

Отже, систематична робота над опануванням студентами акцентуаційних норм включає кілька етапів упродовж усього навчання у виші.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Винницький В. М.** Наголос у сучасній українській мові / В. М. Винницький. – К.: Рад. школа, 1984. – 160 с.
2. **Вихованець І. Р.** Розмовляймо українською: мовознавчі етюди / І. Р. Вихованець; [післямова А. Загнітка]. – К.: ПУЛЬСАРИ, 2012. – 160 с.
3. **Орфоепічний** словник української мови: у 2 т. / [уклад. М. М. Пещак та ін.] – К.: Довіра, 2001.
4. **Орфоепічний** словник [уклад. М. І. Погрібний]. – К.: Рад. школа, 1983. – 629 с.
5. **Фаріон І. Д.** Мовна норма: знищення, пошук, віднова (культура мовлення публічних людей): монографія. – [3-є вид., доп.]. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013. – 332 с.

Надійшла до редколегії 17.03.2014